

PRZEMYSŁAW RÓŻAŃSKI

AMERYKAŃSCY ŻYDZI
I AMERYKAŃSKA DYPLOMACJA
WOBEC
KWESTII ŻYDOWSKIEJ W POLSCE
1922–1939

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu GDAŃSKIEGO

Spis treści

Wstęp	9
-----------------	---

CZĘŚĆ I TRUDNA NIEPODLEGŁOŚĆ (1922–1926)

Rozdział 1	
Kwestia żydowska w Polsce a stosunki amerykańsko-polskie w 1922 r.	21
Rozdział 2	
Hugh Gibson wobec zagadnień żydowskich w Polsce w 1922 r.	59
Rozdział 3	
Amerykańscy Żydzi wobec problemu odbudowy gospodarczej Polski	69
Rozdział 4	
Amerykańscy Żydzi wobec problemu uchodźców żydowskich z Ukrainy i Rosji w Polsce w latach 1921–1923	75
Rozdział 5	
Sprawa <i>numerus clausus</i> – problem nie tylko Polski.	91
Rozdział 6	
Wizyta gen. Józefa Hallera w Stanach Zjednoczonych Ameryki w 1923 r.	105
Rozdział 7	
Echa „ugody” polsko-żydowskiej (1925 r.) za oceanem. Amerykańscy Żydzi i amerykańska dyplomacja wobec kwestii żydowskiej w Polsce (1925–1926)	111

CZĘŚĆ II POD RZĄDAMI MARSZAŁKA (1926–1935)

Rozdział 8	
Amerykańscy Żydzi wobec zamachu majowego Józefa Piłsudskiego i wobec Polski w latach 1926–1929	129

Rozdział 9

- Początek destabilizacji w stosunkach polsko-amerykańsko-żydowskich.
 Amerykańska dyplomacja wobec wystąpień antyżydowskich
 we Lwowie w czerwcu 1929 r. 149

Rozdział 10

- Utworzenie Komitetu Dobrej Woli w 1930 r. i jego znaczenie w stosunkach
 polsko-amerykańsko-żydowskich 159

Rozdział 11

- Amerykańscy Żydzi wobec akcji antyżydowskiej w Polsce w 1931 r.
 Rezolucja z Asbury Park (czerwiec 1931 r.) – zapowiedź końca współpracy
 z Federacją Żydów Polskich w Ameryce 177

Rozdział 12

- Koniec współpracy – amerykańscy Żydzi wobec położenia ludności
 żydowskiej w Polsce w 1932 r. 193

Rozdział 13

- Przejęcie władzy przez Adolfa Hitlera a stosunki
 polsko-amerykańsko-żydowskie. 201

Rozdział 14

- Amerykańscy Żydzi wobec kwestii żydowskiej w Polsce
 i genewskiej deklaracji Józefa Becka w 1934 r. 207

CZĘŚĆ III POLSKA BEZ PIŁSUDSKIEGO (1935–1939)

Rozdział 15

- Nazajutrz po pogrzebie – śmierć Józefa Piłsudskiego i jej postrzeganie
 w Stanach Zjednoczonych a zagadnienie żydowskie w Polsce 225

Rozdział 16

- Amerykańscy Żydzi i amerykańska dyplomacja wobec akcji antyżydowskiej
 w polskich szkołach akademickich w latach 1935–1937 237

Rozdział 17

- Amerykańscy Żydzi i amerykańska dyplomacja wobec zajęć antyżydowskich
 w Polsce 263

Rozdział 18

- Reperkusje zajęć antyżydowskich w Polsce. Proces Jehudy Chaskielewicz
i Welwela Szczerbowskiego w raportach Ambasady Amerykańskiej
w Warszawie 297

Rozdział 19

- Amerykańscy Żydzi oraz Departament Stanu wobec akcji
antyżydowskiej w Polsce 307

Rozdział 20

- Niemcy nazistowskie inspiracją dla Polski? Stany Zjednoczone
wobec wpływów ideologicznych III Rzeszy w II Rzeczypospolitej
a zagadnienie żydowskie w Polsce 329

Rozdział 21

- „Narastający antysemityzm w Polsce” – amerykańska dyplomacja
i amerykańscy Żydzi wobec działalności legislacyjnej
parlamentu polskiego. 341

Rozdział 22

- Geneza i przebieg polskiej akcji dyplomatycznej w zakresie potrzeb
emigracyjnych państwa polskiego 371

Rozdział 23

- Amerykańska dyplomacja wobec zagadnienia zorganizowanej emigracji
żydowskiej z Polski (1936–1939) 387

Rozdział 24

- Amerykańscy Żydzi wobec zagadnienia emigracji żydowskiej z Polski . . . 411

Rozdział 25

- Utworzenie Międzyrządowego Komitetu do spraw Pomocy Uchodźcom
Politycznym z Niemiec a zagadnienie żydowskie w Polsce 423

Rozdział 26

- Dyplomacja amerykańska wobec niemieckiej *Polenaktion* i jej następstw
(październik 1938–lipiec 1939). 445

- Epilog 505
Podsumowanie 511
Wykaz skrótów 523

Bibliografia	525
Indeks osobowy.	539
Summary. American Jews and American diplomacy towards the Jewish question in Poland, 1922–1939	549

Wstęp

Cezura wyjściowa niniejszej monografii wydać się może zaskakująca, jednak wybór roku 1922 podyktowany jest całkiem prozaiczną przyczyną – pragnęliśmy, aby książka ta stanowiła pewną kontynuację wcześniejszej publikacji, kończącej się na 1921 r.¹ Mimo to w wywodzie naszym dotyczącym stosunków amerykańsko-polskich sięgamy do lat wcześniejszych, co nie powinno dziwić, wszak kwestia żydowska nie pojawiła się w Polsce w 1922 r. Zatem cofnięcie się do lat bezpośrednio po zakończeniu I wojny światowej jest rodzajem wprowadzenia w problematykę pracy, jak również okazją do opublikowania ustaleń pominiętych w poprzedniej monografii obejmującej lata 1918–1921. Natomiast druga, zamykająca pracę cezura, nie wymaga, jak sądzimy, specjalnych wyjaśnień: wszak agresja Niemiec hitlerowskich i Związku Sowieckiego na Polskę otwiera odrębny okres w dziejach Polski, ale i stosunków amerykańsko-polskich w zakresie zagadnień żydowskich w Rzeczypospolitej.

Jak dotąd nie powstała żadna spójna i całościowa monografia na temat amerykańsko-polskich stosunków dyplomatycznych w kontekście zagadnień żydowskich w Polsce okresu międzywojennego. Książka Bogusława Winida *W cieniu Kapitolu* jest tylko ogólnym zarysem tego tematu, nie znajdziemy w niej wyczerpującego wykładu o stosunku amerykańskiej dyplomacji i amerykańskich Żydów do sytuacji wyznawców judaizmu mieszkających w granicach II Rzeczypospolitej². Ta sama uwaga odnosi się do pracy Piotra Wandycza *The United States and Poland*³. Nieco więcej ustaleń dotyczących relacji Polski z amerykańskimi Żydami odnajdziemy w wydanej w 2006 r. biografii Aleksandra Skrzyńskiego, również autorstwa Wandycza, we fragmentach odnoszących się do wizyty szefa polskiej dyplomacji w Stanach Zjednoczonych⁴. Natomiast bliska interesującej nas problematyce jest monografia Carole Fink *Defending the Rights of Others*⁵, ale i ona nie wyczerpuje zagadnienia, chociażby ze względu na jej syntetyczny charakter. Autorka analizuje bowiem stosunek wielkich mocarstw i Żydów do systemu ochrony mniejszości w różnych państwach Europy, w dodatku od 1878 r. Również monografia dwóch amerykańskich uczonych opublikowana w 2013 r., zatytułowana *FDR and the Jews*⁶, oparta na szerokiej kwerendzie

¹ P. Różański, *Stany Zjednoczone wobec kwestii żydowskiej w Polsce 1918–1921*, Gdańsk 2007.

² B.W. Winid, *W cieniu Kapitolu: dyplomacja polska wobec Stanów Zjednoczonych Ameryki 1919–1939*, Warszawa 1991.

³ P. Wandycz, *The United States and Poland*, Cambridge–London 1980.

⁴ *Idem*, *Aleksander Skrzyński: Minister spraw zagranicznych II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2006.

⁵ C. Fink, *Defending the Rights of Others. The Great Powers, the Jews, and International Minority Protection, 1878–1938*, Cambridge 2006.

⁶ R. Breitman, A.J. Lichtman, *FDR and the Jews*, Cambridge–London 2013.

archiwalnej, stanowi cenne źródło poznania amerykańskiej polityki wobec diaspory żydowskiej w okresie dwudziestolecia międzywojennego i II wojny światowej. Niestety, autorzy niemal całkowicie pomijają stanowisko Franklina Delano Roosevelta i jego administracji wobec sytuacji Żydów w Polsce w okresie między dwiema wojnami, koncentrując uwagę przede wszystkim na próbach niesienia pomocy Żydom niemieckim i węgierskim. To samo zastrzeżenie dotyczy pracy poświęconej polityce prezydenta Herberta Clarka Hoovera wobec Żydów. Wątki polskie pojawiają się w tej książce tylko w odniesieniu do pierwszych lat istnienia Polski Odrodzonej⁷. Do tej samej kategorii opracowań należy zaliczyć *Reluctant Ally: United States Foreign Policy Toward the Jews from Wilson to Roosevelt*⁸. Bardzo interesujące, choć niewyczerpujące tematu, są artykuły podejmujące problematykę stosunków polsko-amerykańsko-żydowskich w okresie międzywojennym, np. tekst Daniela Stone'a *Polish Diplomacy and the American Jewish Community between the Wars*⁹ oraz Zosy Szajkowskiego *Western Jewish Aid and Intercession for Polish Jewry, 1919–1939*¹⁰.

Nieco więcej wiemy o relacjach polsko-żydowskich w Stanach Zjednoczonych Ameryki w latach 1918–1939 głównie za sprawą publikacji Andrzeja Kapiszewskiego. W 2004 r. ukazał się zbiór jego esejów poświęcony stosunkom polsko-żydowskim w Ameryce w okresie „wielkiej wojny” i dwudziestolecia międzywojennego, choć, co trzeba podkreślić, autor podjął w nim również wątki polsko-amerykańskie w związku z położeniem mniejszości żydowskiej w Polsce Odrodzonej¹¹. Kapiszewski wyniki swoich badań na interesujący nas temat publikował również w innych pracach¹². Należy także wymienić wydaną w 1988 r. pracę Tadeusza Radzika, na tamte czasy nowatorską, obejmującą stosunki polsko-żydowskie w USA w latach 1918–1921¹³. Naturalnie z powodu ram czasowych nie wypełnia ona luki w historiografii stosunków amerykańsko-polskich okresu międzywojennego.

⁷ S.S. Wentling, R. Medoff, *Herbert Hoover and the Jews. The Origins of the „Jewish Vote” and Bipartisan Support for Israel*, Washington 2012.

⁸ F.W. Brecher, *Reluctant Ally: United States Foreign Policy Toward the Jews from Wilson to Roosevelt*, New York 1991.

⁹ D. Stone, *Polish Diplomacy and the American-Jewish Community between the Wars*, „Polin” 1987, Vol. 2, s. 73–94.

¹⁰ Z. Szajkowski, *Western Jewish Aid and Intercession for Polish Jewry, 1919–1939*, w: *Studies on Polish Jewry*, New York 1974.

¹¹ A. Kapiszewski, *Conflicts across the Atlantic. Essays on Polish-Jewish Relations in the United States During World War I and in the Interwar Years*, Kraków 2004.

¹² *Idem*, *The American Federation of Polish Jews in Polish-Jewish Relations, 1924–1939*, „Polin” 2007, Vol. 19, s. 98–117; *idem*, *The Federation of Polish Jews in America in Polish-Jewish Relations During the Interwar Years (1924–1939)*, „Polish American Studies” 1999, No. 2, s. 45–68; *idem*, *Hugh Gibson and a Controversy over Polish-Jewish Relations after World War I. A Documentary History Compiled and Introduced by Andrzej Kapiszewski*, Kraków 1991. Do ostatniej z wymienionych prac autor dołączył osiem dokumentów.

¹³ T. Radzik, *Stosunki polsko-żydowskie w Stanach Zjednoczonych Ameryki w latach 1918–1921*, Lublin 1988.

Ten deficyt opracowań z zakresu relacji amerykańsko-polskich w odniesieniu do kwestii żydowskiej w Polsce jest o tyle zagadkowy, że w okresie międzywojennym, a zwłaszcza w latach 30., tak zwany problem żydowski wzbudzał duże zainteresowanie dyplomacji państw europejskich oraz Stanów Zjednoczonych. Polska z uwagi na liczbę wyznawców judaizmu absorbowała szczególnie silnie uwagę opinii międzynarodowej. Jednak znaczenie kwestii żydowskiej w Polsce było istotne – zarówno dla jej stosunków wewnętrznych, jak i wizerunku na arenie międzynarodowej – nie tylko ze względu na wielkość populacji żydowskiej w tym kraju, lecz przede wszystkim z powodu roli, jaką odgrywała diaspora w życiu kulturalnym, ekonomicznym i politycznym w ojczyźnie Jerzego Waszyngtona. Równie istotnym, jeśli nie decydującym czynnikiem było zachowane poczucie więzi między Żydami amerykańskimi i wschodnioeuropejskimi. Do tego zaś przyczyniły się nie tylko więzy pokrewieństwa i pochodzenie amerykańskich Żydów, wywodzących się w znacznej mierze z historycznych ziem polskich, lecz również ukształtowana żydowska świadomość narodowa. Krótko rzecz ujmując, zagadnienia żydowskie w Polsce wykraczały poza wewnętrzne problemy państwa, a stawiały się – wraz z analogicznymi problemami w innych państwach europejskich – problemem międzynarodowym. Z takiego znaczenia kwestii żydowskiej zdawano sobie sprawę w Warszawie, tak również postrzegali ją amerykańscy przedstawiciele dyplomatyczni przy rządzie polskim. Teza ta towarzyszy naszym rozważaniom na kartach niniejszej monografii.

Jakkolwiek opracowanie to dotyczy stosunku amerykańskich Żydów i amerykańskiej dyplomacji do kwestii żydowskiej w Polsce, to przedmiotem naszego zainteresowania stało się, nieuchronnie, również położenie mniejszości żydowskiej na ziemiach polskich i w granicach II Rzeczypospolitej. W tym wypadku literatura jest już rzeczywiście imponująca, nie tylko anglojęzyczna, ale także polska, przy czym historycy dziejów społeczności żydowskiej eksplorują różne aspekty obecności wyznawców judaizmu w Rzeczypospolitej. Z najnowszych syntetycznych opracowań nie sposób pominąć monumentalnej trzutomowej pozycji Antony'ego Polonsky'ego *The Jews in Poland and Russia* wydanej w latach 2009–2012¹⁴. Ze starszych opracowań ciągle wartościową pozostaje praca Emanuela Melzera *No Way Out: The Politics of Polish Jewry 1935–1939*¹⁵ oraz *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*¹⁶ pod redakcją Jerzego Tomaszewskiego, który jest również autorem licznych artykułów wykorzystywanych podczas pracy nad niniejszą monografią¹⁷. Z publikacji tego autora czerpaliśmy także informacje w rozdziale poświęconym analizie stosunku amerykańskiej dyplomacji

¹⁴ A. Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, Vol. 1: 1350 to 1881, Vol. 2: 1881 to 1914, Vol. 3: 1914 to 2008, Oxford–Portland 2009–2012.

¹⁵ E. Melzer, *No Way Out: Politics of Polish Jewry, 1935–1939*, Cincinnati 1997.

¹⁶ *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie do 1950 r.*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1993.

¹⁷ Zob. np.: J. Tomaszewski, *Polish Diplomats and the Fate of Polish Jews in Nazi Germany*, „Acta Poloniae Historica” 1990, nr 61, s. 183–204; *idem*, *Polska dyplomacja wobec położenia Żydów polskich w III Rzeszy na początku 1936 r.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” [dalej „Biuletyn ŻIH”] 1983, nr 1, s. 93.

do tak zwanej *Polenaktion* z października 1938 r., czyli do deportacji Żydów obywateli Polski z granic III Rzeszy. Opracowanie Tomaszewskiego poświęcone jest genezie, przebiegowi i skutkom tychże deportacji¹⁸. Nieco odmiennie o genezie *Polenaktion* pisze Karol Jonca, którego monografia i artykuły, oparte na szerokiej kwerendzie dokumentów niemieckich, wniosły znaczący wkład w badania nad problematyką ekspulsji Żydów polskich z Niemiec jesienią 1938 r.¹⁹ Równie ważne są ustalenia Szymona Rudnickiego, dlatego często odsyłamy do jego publikacji, zwłaszcza w rozdziale poświęconym ustawodawstwu II Rzeczypospolitej z drugiej połowy lat 30., które amerykańscy Żydzi uznali za godzące w prawa wyznawców judaizmu w Polsce²⁰. Równie ważnym opracowaniem pozostaje monografia Ezry Mendelsohna *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*²¹, tym bardziej że daje wgląd w położenie wyznawców religii mojżeszowej w różnych państwach regionu. Wielu historyków zajmuje się również tematyką wystąpień antyżydowskich w granicach II RP w latach 1935–1937²². Problemowi temu poświęciliśmy osobny rozdział, bowiem fala przemocy fizycznej, jaka przetoczyła się przez Polskę w tym okresie, budziła zrozumiałe zainteresowanie i niepokój amerykańskich Żydów²³. Natomiast w pierwszej połowie lat 20. ubiegłego wieku uwagę organizacji żydowskich w Ameryce zwróciło położenie repatriantów i uchodźców żydowskich w Polsce. Również na ten temat istnieje bogata

¹⁸ *Idem*, *Preludium zagłady. Wygnanie Żydów polskich z Niemiec w 1938 roku*, Warszawa 1998.

¹⁹ K. Jonca, „*Noc kryształowa*” i *casus Herschela Grynszpana*, Wrocław 1998.

²⁰ S. Rudnicki, *Anti-Jewish Legislation in Interwar Poland*, w: *Antisemitism and Its Opponents in Modern Poland*, red. R. Blobaum, Ithaca–London 2005; *idem*, *Ritual Slaughter as a Political Issue*, „*Polin*” 1992, Vol. 7, s. 147–160; *idem*, *Walka o zmianę ustawy o adwokaturze w II Rzeczypospolitej*, „*Kwartalnik Historii Żydów*” 2002, nr 1, s. 49–61.

²¹ E. Mendelsohn, *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*, Warszawa 1992.

²² P. Cichoracki, *Polesie nieidylliczne. Zaburzenia porządku publicznego w województwie poleskim w latach trzydziestych XX wieku*, Łomianki 2007; P. Gontarczyk, *Pogrom? Zajścia polsko-żydowskie w Przytyku 9 marca 1936 roku*, Biała Podlaska–Pruszków 2000; W. Śleszyński, *Zajścia antyżydowskie w Brześciu nad Bugiem 13 maja 1937 roku*, Białystok 2004; S. Rudnicki, *Dokument kontrwywiadu o pogromie brzeskim 13 maja 1937 roku*, „*Kwartalnik Historii Żydów*” 2009, nr 2, s. 221–234; J. Tomaszewski, *Dwa dokumenty o pogromie w Brześciu*, „*Biuletyn ŻIH*” 1964, nr 49, s. 58–67; J. Żyndul, *Cele akcji antyżydowskiej w Polsce w latach 1935–1937*, „*Biuletyn ŻIH*” 1992, nr 1, s. 53–63; *eadem*, *Zajścia antyżydowskie w Polsce w latach 1935–1937*, Warszawa 1994.

²³ Według Jolanty Żyndul (*ibidem*, s. 41–42) prasa wychodząca w Polsce w latach 30. ubiegłego wieku, opisując akty przemocy wobec ludności żydowskiej w Polsce, nie używała słowa „pogrom”, „pogromy”. W tamtym czasie pojęcie pogromu kojarzono z wydarzeniami w Rosji carskiej na początku XX w. Dlatego analizując tego rodzaju wydarzenia, zdecydowaliśmy się na inną nomenklaturę (zajścia, ekscesy). Przypominajmy także, że Henry Morgenthau, przewodniczący amerykańskiej misji w Polsce badającej stosunki polsko-żydowskie w 1919 r., w raporcie końcowym z działalności misji zaznaczył, że celowo unikał używania słowa pogrom, bo w ten sposób kwalifikowano niemal wszystkie zamieszki w Polsce, bez względu na ich genezę i skalę. Dodajmy również, że jest to słowo pochodzenia obcego, nieznane wcześniej w polszczyźnie. Raport Morgenthaua przetłumaczony na język polski zob. M. Urynowicz, *Raport Henry’ego Morgenthaua. Przemoc antyżydowska podczas wojny z Rosją bolszewicką*, „*Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*” [dalej „*Biuletyn IPN*”] 2010, nr 11, s. 70–82. Raport Morgenthaua w wersji oryginalnej zob. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919*, Vol. 2, Washington 1934, s. 774–785.

literatura, po którą sięgnęliśmy w niniejszej monografii. Mamy na uwadze przede wszystkim opracowania i artykuły Petera Gatrella, Jana Piskorskiego, Mariusza Korzeniowskiego, Marka Mądzika, Dariusza Tarasiuka i Konrada Zielińskiego²⁴. Nie przynoszą one jednak odpowiedzi na pytanie o stosunek amerykańskich Żydów i amerykańskiej dyplomacji do położenia ludności żydowskiej w Polsce w latach 1922–1939. Stąd konieczność przeprowadzenia kwerendy archiwalnej i bibliotecznej – w ostatnim wypadku mamy na uwadze przede wszystkim analizę źródeł publikowanych. Dla historyka zajmującego się stosunkami amerykańsko-polskimi niezastąpionym i podstawowym źródłem pozostaje monumentalne, liczące dziesiątki tomów wydawnictwo Departamentu Stanu USA *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers* (FRUS). Analiza tej serii wydawniczej okazała się owocna, gdyż zamieszczono w niej liczne memoranda i korespondencję dyplomatyczną dotyczącą zagadnień żydowskich w Polsce. Tutaj również znajdują się dokumenty obrazujące genezę i przygotowania do konferencji w Évian we Francji i w rezultacie do powstania Międzyrządowego Komitetu do spraw Uchodźców Politycznych z Niemiec²⁵. Studia nad tym wydawnictwem potwierdzają tezę o niemal całkowitej obojętności dyplomacji amerykańskiej wobec zagadnień żydowskich w Polsce w latach 20. z jednej strony, a z drugiej – o wzmożonym zainteresowaniu wspomnianą kwestią w drugiej połowie lat 30. Zachodzi tu zresztą wyraźna korelacja z aktywnością organizacji żydowskich w Ameryce na rzecz wyznawców judaizmu w Polsce.

Oprócz publikacji Departamentu Stanu badaniami objęto także *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne* Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych, jednak nie poświęcono w nich wiele miejsca sprawom żydowskim²⁶ – w przeciwieństwie do serii wydawniczej dotyczącej brytyjskich dokumentów dyplomatycznych, które także stały się przedmiotem naszego zainteresowania²⁷. Równie istotnymi, z badawczego punktu widzenia, są serie wydawnicze zawierające francuskie i niemieckie dokumenty dyplomatyczne z okresu dwudziestolecia międzywojennego. W pierwszej z wymienionych zamieszczono dokumenty wytworzone przez przedstawicieli dyplomacji Francji

²⁴ P. Gatrell, *A Whole Empire Walking. Refugees in Russia during World War I*, Bloomington and Indianapolis 2005; *idem*, *War, Population Displacement and State Formation in the Russian Borderlands, 1914–1924*, w: *Homeland's: War, Population and Statehood in Eastern Europe and Russia 1918–1924*, ed. N. Baron, P. Gatrell, London 2004; M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk, *Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej*, Lublin 2007; J.M. Piskorski, *Wygnańcy: przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie*, Warszawa 2010; K. Zieliński, *Kwestia obywatelstwa polskiego dla repatriantów, reemigrantów i uchodźców z Rosji w latach 1918–1922. Regulacje prawne a praktyka urzędnicza*, „Dzieje Najnowsze” 2001, nr 4, s. 23–36.

²⁵ *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers* [dalej: FRUS], 1938, Vol. 1: *General, United States Government*, Washington 1955; *ibidem*, Vol. 2: *The British Commonwealth, Europe, Near East and Africa*, Washington 1955.

²⁶ *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1932*, red. K. Kania, Warszawa 2011; *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1936*, red. S. Żerko, Warszawa 2011.

²⁷ W wydawnictwie brytyjskim opublikowano sporo dokumentów dotyczących *Polenaktion* i „kryształowej nocy” w listopadzie 1938 r. – zob. *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*, Series 3., Vol. 3: 1938–1939, London 1950.

w Warszawie i Berlinie, będących pod wrażeniem polskich dezyderatów emigracyjno-kolonialnych wystosowanych przez ministra spraw zagranicznych Józefa Becka w Genewie we wrześniu 1936 r. i ponawianych w okresie późniejszym²⁸. Dodajmy, wyprzedzając dalsze ustalenia, że chodziło o sprawę potencjalnych emigrantów z Rzeczypospolitej zasiedlających docelowo ewentualne polskie posiadłości zamorskie. Sprawa ta budziła szerokie zainteresowanie w gabinetach dyplomatycznych Europy i Waszyngtonie. Z kolei w niemieckich dokumentach dyplomatycznych, przejętych i opublikowanych przez Amerykanów w rezultacie zwycięstwa w II wojnie światowej, znajdują się memoriały i korespondencja niemieckiego Urzędu Spraw Zagranicznych (Auswärtiges Amt) pozwalające zrozumieć genezę *Polenaktion*, o której raportowały centrali w Waszyngtonie amerykańskie placówki dyplomatyczne i konsularne w Niemczech i Polsce²⁹.

Oczywiście analiza dokumentów nieamerykańskich spełniła w naszych badaniach funkcję komplementarną, wszak koncentrowaliśmy się na tych wytworzonych przez amerykańskich Żydów i czynniki oficjalne Stanów Zjednoczonych. Ostatnia uwaga odnosi się również do dokumentów archiwalnych stanowiących podstawę źródłową tej monografii.

Kwerendą archiwalną objęliśmy dokumenty zdeponowane w sześciu archiwach: czterech amerykańskich i dwóch polskich. W National Archives and Records Administration (NARA) w College Park w stanie Maryland znajduje się kolekcja dokumentów Departamentu Stanu USA: raporty ambasady amerykańskiej przy rządzie polskim na temat zagadnień żydowskich w Polsce, memoranda z rozmów wysokich urzędników Departamentu Stanu z polskimi przedstawicielami dyplomatycznymi w Ameryce, wreszcie pisma protestacyjne amerykańskich Żydów składane w Departamencie Stanu z prośbą o wywarcie wpływu na rząd polski w kierunku przestrzegania praw wyznawców judaizmu, gwarantowanych przez traktat mniejszościowy³⁰ oraz konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej. W sumie, w samym tylko Archiwum Narodowym w College Park, kwerendzie poddano około 30 tys. stron dokumentów, z których skopiowaliśmy – z myślą o wykorzystaniu w dalszej pracy – ponad 3766 stron. Powyższe wyliczenia opieramy na liczbie przejranych szpul mikrofilmów pochodzących z NARA w College Park, bowiem z reguły na jednej znajduje się od 600 do ponad 2 tys. stron dokumentów. Dokładny wykaz wszystkich szpul załączamy w bibliografii.

²⁸ *Documents Diplomatiques Français, 1932–1939, 2e série (1936–1939)*, t. 3, Paris 1966; *ibidem*, t. 7, Paris 1972.

²⁹ *Documents on German Foreign Policy 1918–1945, Series D: (1937–1945)*, Vol. 5: *Poland, Latin America, The Smaller Powers, June 1937–March 1939*, Washington 1953.

³⁰ Skrótowe określenie traktatu między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską, podpisanego 28 VI 1919 r. Traktat gwarantował pewne prawa i przywileje mniejszościom narodowym i religijnym w Polsce. Nazywano go także małym traktatem wersalskim – zob. *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*, t. 1: 1918–1932, red. T. Jędruszcak, M. Nowak-Kielbikowa, Warszawa 1989, s. 62–67.

W American Jewish Archives (AJA) w Cincinnati w stanie Ohio sięgnęliśmy po kolekcje dotyczące żydowskich organizacji i przywódców społeczności żydowskiej na terenie Stanów Zjednoczonych. Chodzi, między innymi, o papiery Morrisa Davida Waldmana, sekretarza Amerykańskiego Komitetu Żydowskiego (American Jewish Committee – AJC), Stephena Wise’a, przewodniczącego Amerykańskiego Kongresu Żydowskiego (American Jewish Congress), Adolpha Joachima Sabatha, kongresmana Stanów Zjednoczonych pochodzenia żydowskiego, którego amerykańscy Żydzi prosili o wsparcie w związku z sytuacją Żydów w Polsce, czy Louisa Marshalla, do 1929 r. przewodniczącego AJC.

Spośród materiałów wykorzystanych w czasie pracy badawczej wymienić trzeba dokumenty amerykańskich sekretarzy stanu: Charlesa Evansa Hughesa i Cordella Hulla, przechowywane w Manuscript Division Biblioteki Kongresu (Library of Congress) Stanów Zjednoczonych.

Praca badawcza w Hoover Institution on War, Revolution and Peace w Stanford w Kalifornii umożliwiła zapoznanie się z dokumentami wytworzonymi przez Ambasadę Polską w Waszyngtonie i Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej. Dokumenty te znajdują się w kolekcji: Poland. Ambasada (U.S.) Records. Są to głównie raporty polskiego przedstawicielstwa dyplomatycznego przy rządzie amerykańskim dotyczące nastrojów społeczeństwa Stanów Zjednoczonych, zwłaszcza środowisk żydowskich wobec Polski, w związku ze wzrostem napięcia w stosunkach polsko-żydowskich w latach 30. ubiegłego stulecia. Ambasadory polscy w Stanach Zjednoczonych Ameryki byli także adresatami licznych not, memoriałów, pism protestacyjnych wytworzonych przez różne amerykańsko-żydowskie organizacje, niejednokrotnie oskarżające władze polskie o świadomą politykę dyskryminacji obywateli Polski wyznania mojżeszowego, przede wszystkim w latach 30. XX w., ze szczególnym nasileniem w drugiej połowie wymienionej dekady. Ponadto w kolekcji polskiej placówki na terenie Stanów Zjednoczonych znajdują się sprawozdania polskich dyplomatów z konferencji polsko-amerykańsko-żydowskich organizowanych po drugiej stronie Atlantyku oraz sprawozdania z przeglądów prasy amerykańskiej i żydowsko-amerykańskiej, prowadzonych pod kątem analizy stosunku społeczeństwa amerykańskiego do kwestii żydowskiej w Polsce. W Instytucie Hoovera wreszcie znajdują się instrukcje MSZ dla Ambasady Polskiej w Waszyngtonie w zakresie akcji politycznej i propagandowej Rzeczypospolitej na gruncie amerykańskim w odniesieniu do spraw żydowskich w Polsce.

W niniejszej monografii powołujemy się także na artykuły prasy amerykańskiej bądź żydowsko-amerykańskiej. Praca nasza nie ma wszakże charakteru studiów prasoznawczych, przywoływane artykuły stanowią raczej rodzaj tła dla zasadniczego wykładu, ilustrują bowiem nastroje społeczeństwa amerykańskiego wobec położenia ludności żydowskiej w Polsce. Teksty prasowe pochodzą z wycinków gazet wydawanych w Stanach Zjednoczonych i rozproszonych po różnych zespołach akt, najczęściej w Archiwum Akt Nowych. Jeśli w przypisie nie odsyłamy do archiwum, w którym odnaleziono analizowany artykuł prasowy, oznacza to, że pochodzi on z elektronicznej

bazy ProQuest Historical Newspaper, do której dostęp otrzymaliśmy podczas pobytu na Uniwersytecie Notre Dame w Indianie.

Poza tym powołujemy się w monografii, zwłaszcza w pierwszym rozdziale, na sprawozdania z prasy żydowsko-amerykańskiej sporządzone przez poselstwo Rzeczypospolitej w Waszyngtonie. Oczywiście optymalnym rozwiązaniem byłaby bezpośrednia analiza poszczególnych pism żydowsko-amerykańskich, lecz – podkreślimy raz jeszcze – praca ta nie ma charakteru prasoznawczego, przytoczone sprawozdania dyplomatyczne mają jedynie unaocznnić generalną linię prasy żydowsko-amerykańskiej lub strictly amerykańskiej w odniesieniu do zagadnień żydowskich w Polsce w określonym czasie.

Równie owocna co w archiwach amerykańskich okazała się kwerenda przeprowadzona w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Poszukiwania objęły następujące zespoły akt: Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Ambasada RP w Waszyngtonie, Konsulat Generalny RP w Nowym Jorku, Konsulat RP w Pittsburghu, Konsulat RP w Buffalo, Konsulat RP w Detroit, Konsulat RP w Chicago, Prezydium Rady Ministrów. Natomiast kwerenda w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego nie dała pozytywnych rezultatów, ponieważ nie ma tam dokumentów, które pozwoliłyby na odtworzenie stosunku amerykańskich Żydów do zagadnień żydowskich w II Rzeczypospolitej. Wyjątek stanowi zespół akt American Jewish Joint Distribution Committee, ale nawet te dokumenty odnoszą się głównie do okresu II wojny światowej.

Praca niniejsza napisana została w układzie chronologiczno-rzeczowym. Zważywszy na temat monografii, sądzimy, że jest to najbardziej optymalna konstrukcja, bowiem, jak wspomniano wyżej, poszczególne lata okresu 1922–1939 różniły się pod wieloma względami, jeśli chodzi o kwestię żydowską w Polsce i tym samym o stosunki amerykańsko-polskie w kontekście tego zagadnienia. Inaczej wyglądały amerykańsko-polskie relacje w odniesieniu do spraw żydowskich w II RP w latach 1922–1926, inaczej w latach 1926–1935 i jeszcze inaczej w ostatnich niespełna pięciu latach istnienia II Rzeczypospolitej. Stąd również zamysł podziału pracy na trzy zasadnicze części wyznaczone powyższymi cezurami. Na przykład problem ekscesów antyżydowskich, które przetoczyły się przez Polskę w latach 1935–1937, a które absorbowały zarówno amerykańskich Żydów, jak i amerykańską dyplomację, nie istniał w ogóle w latach 1922–1926, a więc w okresie obejmującym część pierwszą monografii. Tę samą uwagę odnieść można do postulatu emigracji żydowskiej z Polski, wysuniętego przez Józefa Becka we wrześniu 1936 r. na forum Ligi Narodów w Genewie, albo do problemu antyżydowskiego ustawodawstwa z lat 1936–1938. W latach 1922–1926 tego rodzaju wątki właściwie nie pojawiły się w stosunkach amerykańsko-polskich. Nawet próba ustawowego wprowadzenia w 1923 r. *numerus clausus* wobec studentów żydowskich ubiegających się o indeks na polskich uczelniach nie skłoniła amerykańskich Żydów do interwencji, być może dlatego, że inicjatywa ta nie weszła nawet pod obrady plenarne sejmu. Oczywiście, występowały problemy – na przykład bojkot ekonomiczny – które skupiały uwagę organizacji żydowskich w Ameryce przez

cały okres istnienia II RP, ale wyraźnie widać, że skala zainteresowania tymi problemami ze strony amerykańskich Żydów była różna w zależności od okresu.

Nawet ten pobieżny przegląd struktury pracy i zawartych w niej problemów uzmysławia nam, że rozwój wydarzeń w samej Polsce dla stanu relacji amerykańsko-polskich w kontekście kwestii żydowskiej miał decydujące znaczenie.

Część pierwsza pracy (lata 1922–1926) obejmuje okres absorbowania skutków powojennego kryzysu i zjednoczenia podzielonych dotąd ziem polskich. W kontekście zagadnień żydowskich to także czas pewnej stabilizacji, głównie z powodu wygaśnięcia działań wojennych.

Część druga (lata 1926–1935) to okres osobistego oddziaływania Józefa Piłsudskiego na stosunki wewnętrzne w państwie polskim, co dla położenia ludności żydowskiej miało niebagatelne znaczenie. Ta – dodajmy pozytywna – rola Piłsudskiego po jego śmierci nabierze w pamięci zbiorowej Żydów polskich i amerykańskich jeszcze większego znaczenia. Owey oceny nie zmieni nawet wspomnienie kryzysu ekonomicznego, który niezwykle silnie dotknął Polskę i przyczynił się do pauperyzacji wielkich rzesz społeczeństwa polskiego, w tym Żydów.

Wreszcie trzecia część (lata 1935–1939) pracy przybliży dzieje II Rzeczypospolitej zdominowanej przez spadkobierców politycznych marszałka Piłsudskiego. Dla mniejszości żydowskiej w Polsce i tym samym stosunków amerykańsko-polskich w odniesieniu do zagadnień żydowskich okres ten miał niebagatelne znaczenie, niestety w negatywnym znaczeniu. Teza ta towarzyszyć będzie lekturze ostatniej części prezentowanej monografii.

Bardzo często używamy w niniejszej pracy wymiennie pojęć Żydzi i wyznawcy judaizmu, zdając sobie przy tym sprawę, że już w okresie międzywojennym nie były to synonimy. Żydami byli wszak antyreligijni lewicowi działacze Poale-Syjon, Bundu czy Komunistycznej Partii Polski (ci ostatni niejednokrotnie nie identyfikowali się ze społecznością żydowską), mimo to stosujemy te pojęcia wymiennie z powodów stylistycznych – aby uniknąć powtórzeń. Pamiętamy przy tym, że jednak w okresie międzywojennym większość polskich Żydów była religijna.

Nazwiska postaci pojawiające się w rozprawie po raz pierwszy staramy się w miarę możliwości poprzedzać imieniem, niestety, nie zawsze jest to możliwe. Stosujemy wymiennie nazwę Ameryka i Stany Zjednoczone Ameryki, choć, zwłaszcza w ostatnich latach, forma ta wywołuje niejednokrotnie odruch sprzeciwu wśród intelektualistów państw Ameryki Południowej. W Polsce jednak skrócona nazwa – Stany Zjednoczone – stała się powszechna.

Chciałbym tutaj wyrazić słowa uznania i podziękować wszystkim, którzy przyczynili się do powstania niniejszej pracy. Słowa te kieruję przede wszystkim do profesora Mieczysława Nurka, kierownika Zakładu Historii Najnowszej Powszechnej w Instytucie Historii Uniwersytetu Gdańskiego, oraz recenzenta wydawniczego pracy, profesora Andrzeja Topija, którego uwagi i spostrzeżenia uzmysłowiły mi konieczność dokonania w pracy pewnych zmian. Dziękuję także pani Agnieszce Fiebig z międzybibliotecznej wypożyczalni Biblioteki Głównej Uniwersytetu Gdańskiego,

Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Gdańskiego, w którym jestem zatrudniony, za udzielenie mi półrocznego urlopu naukowego – dzięki temu mogłem kontynuować systematyczną pracę nad monografią. Równie serdeczne podziękowania kieruję do Wydawnictwa Uniwersytetu Gdańskiego, zwłaszcza pani redaktor Sonii Cynke. Za wsparcie, zrozumienie i cierpliwość dziękuję także mojej żonie Edycie. Za okazaną pomoc i opiekę w czasie pobytu na Uniwersytecie Notre Dame w Stanach Zjednoczonych dziękuję profesorowi Bryanowi Krostence. Przeprowadzenie kwerendy archiwalnej i bibliotecznej, między innymi w bibliotece tegoż uniwersytetu, nie byłoby możliwe, gdyby nie wsparcie nieodżałowanej pamięci państwa Marty i Stanisława Garstków, fundatorów stypendium Garstka American Polish Research Fellowship. Im zatem należą się z mojej strony najserdeczniejsze podziękowania.